

- 4 Poul Erik Sminge var søn af lærer Sminge i Rangstrup, som var meget aktiv inden for modstandsbevægelsen og havde tæt samarbejde med Flintholm.
- 5 Laust Slajkjær blev også senere Flintholms svoger.
- 6 Her er et længere afsnit om, hvordan Flintholm var på sløjdlærerkursus i København i sommeren 1944 og boede hos sin moster Adda og onkel Viggo, skåret ud. Han beskrev nogle oplevelser han havde haft under den københavnske folkestrejke i sommeren 1944.
- 7 Det var efter sommerferien i 1944. Der er skåret et længere afsnit ud om, at Flintholm og Sminge havde været nødt til at overgive en nødlandet britisk pilot til kriminalbetjent Skibelund fra Toftlund, fordi rygten om piloten hurtigt var blevet spredt på egnen.
- 8 Knud Selmer var en seminariekammerat, og han var kommunist. Inden Flintholm tog til Møgeltønder havde han haft et samarbejde med Selmer om at fordele illegale blade.
- 9 Flintholm hentyder til, at han blev arresteret af Gestapo den 13. oktober 1944. Se herom nedenfor.
- 10 Derefter fulgte en beskrivelse af den besværlige tur tilbage til Haderslev, som er skåret ud her.
- 11 Flintholms søster.

Zusammenfassung

Hans Flintholm Hansen hatte seine Ausbildung zum Lehrer gerade abgeschlossen, als er sich 1943/44 an mehreren Orten in Nordschleswig der Widerstandsbewegung anschloss. In seinen 1993 verfassten Erinnerungen beschreibt er, wie er zunächst illegale Schriften weiterschickte und zuletzt illegale Post in Husum abholte und Waffen und Sprengstoffe bei Hadersleben sicherte. Der Bericht vermittelt einen guten Eindruck davon, wie der aktive Widerstand in Nordschleswig am Ende des 2. Weltkrieges durchgeführt wurde. Im zweiten Teil seines Berichtes erzählt Flintholm davon, wie er im Oktober 1944 von der deutschen Polizei verhaftet und im Gefängnis des Arrestes in Apenrade von der Gestapo verhört wurde, bevor er im November in das Frøslev-Lager kam. Er beschreibt die dortigen Verhältnisse für die Gefangenen, und nennt u.a. die sinnlosen Arbeiten, die sie verrichten mussten, die massive Überbelegung des Lagers und den starken Zusammenhalt der Insassen. Flintholm war unter den Gefangenen, die im April 1945 mit den weißen Bussen nach Schweden gelangten, und er beschreibt sehr eindrucksvoll die Fahrt durch Dänemark, auf der ihnen Menschen entlang der gesamten Strecke zujubelten. Er überlebte den Krieg unversehrt, und erzählt nüchtern, dass sein Krieg am 1. Juni 1945 in dem Moment endete, als er wieder zurück im Klassenzimmer der Schule in Rangstrup stand.

Sønderjyder i slesvigsk koncentrationslejr

AF JENS-CHRISTIAN HANSEN

Syd- og sønderjyske modstandsfolk blev i efteråret 1944 deporteret til koncentrationslejren Husum-Schwesing i Sydslesvig. Husum var en af koncentrationslejren Neuengammes 87 udelejlere og var blevet etableret for at huse fanger fra mange forskellige europæiske lande, der skulle grave tankspærringer. Lejren var en blandt flere kz-lejre langs Tyske Bugt og den nederlandske grænse, hvor kz-fanger blev udnyttet som slavearbejdere ved den såkaldte Friservold, der skulle stoppe en eventuel allieret invasion. På grund af de barske arbejdsbetingelser, vejret, volden, sulten og sygdomme kan Husum regnes blandt de lejre, hvor betingelserne for overlevelse var særligt barske for fangerne.

Den 15. september 1944 brød den tyske besættelsesmagt det deportationsstop for danske statsborgere, som ellers havde været hovedformålet med ibrugtagningen af Frøslevlejren ved Padborg nær den dansk-tyske grænse få uger forinden. Denne dag blev knap 200 danskere deporteret med tog fra Harreslev Banegård med koncentrationslejren Neuengamme som foreløbig endestation.¹ Heraf blev de 81 personer den 26. september transporteret til kz-udekommandoen Husum-Schwesing med tog. Blandt disse var 28 personer, der enten var syd- eller sønderjyder eller havde tilknytning til modstandsbevægelsens Region III.² Denne artikels formål er at belyse forholdene for denne gruppe i den ene af de to koncentrationslejre, der i efteråret 1944 lå i det gamle hertugdømme Slesvig.³

Methodisk og teoretisk tager artiklen udgangspunkt i forfatterens ph.d.-projekt om koncentrationslejren Husum-Schwesing.⁴ Med teoretisk inspiration fra sociologiske studier⁵ betragtes koncentrationslejren som en ekstrem samfundsform med fangerne og deres bevogtere som aktører. Wolfgang Sofskys og Maja Suderlands generaliserende sociologiske betragtninger om koncentrationslejringsamfundet som et ekstremsamfund danner således den teoretiske ramme for den kvalitative analyse af kildernes empiriske data. I nærværende artikel fokuseres dog specifikt på koncentrationslejren Husum-Schwesing som case. Kilderne – ofte i form af vidneafhøringer, interviews, beretninger og andre former for erindringer – stammer fra kz-lejrens aktører og er farvet af deres interaktion. Mange af kilderne består af aktørernes egne erin-

dringer, hvilket nødvendiggør kildekritiske overvejelser. Kilderne kan groft opdeles i tre hovedgrupper ud fra deres proveniens. Den første kildegruppe er sammensat af dokumenter i form af vidneudsagn, afhøringer og lignende, der fremkom gennem efterkrigstidens retsopgør efter koncentrationslejren. De fleste udsagn er med stor udsagnskraft, troværdighed og detaljerigdom givet tæt på lejrens samtid. De kredser dog oftest om temaer af juridisk betydning for at få dømt gerningsmændene. Den anden kildegruppe er publicerede og upublicerede erindringer, der ofte forholder sig til en bredere vifte af temaer. Flere er dog først nedskrevet efter, at de traumatiske oplevelser er kommet på tidsmæssig afstand og kendetegnes for nogles vedkommende af stærk refleksion i forhold til samfundsdebatten og andre medfangers erindring i efterkrigstiden. Den tredje gruppe består af interviews eller på anden måde indsamlede beretninger, der er fremkommet gennem eksempelvis Frihedsmuseets⁶ eller KZ-Gedenkstätte Neuengammes⁷ forskningsprojekter. Fælles for alle grupper er, at erindringerne – såfremt de ikke er refleksive – kan fremstå subjektive og forenkle den oplevede virkelighed. En sammenligning og sammenfatning af forskellige erindringsbilleder sammenholdt med forskningen giver den bedst dækkende beskrivelse af den (oplevede) virkelighed. Analysen kommer gennem den aktørorienterede synsvinkel så tæt på den autentiske (emotionelle) oplevelse af begivenheden som muligt. Herved bygges bro mellem den faktiske begivenhed og dennes historiske gengivelse hvorved den generaliserende forsknings stereotypiseringer, der kendetegner nutidens billede af lejrene, undgås.⁸

Når der primært anvendes erindringsbaseret litteratur, skyldes det ikke mindst, at de fleste samtidige kilder fra kz-lejrens administration blev destrueret inden befrielsen for at slette sporene efter de begåede forbrydelser. Dette er dog ikke nødvendigvis en ulempe, da historiesynet som konsekvens heraf bliver aktør- frem for strukturorienteret og giver et andet billede af lejren end de fleste andre analyser. Fokus bliver dermed først og fremmest på aktørerne og deres oplevelse af lejren: Her ofre og gerningsmænd, der kommer til orde gennem de anvendte kilder. Tidligere primært strukturorienterede studier har således i høj grad fokuseret på koncentrationslejrens rammebetingelser, når forholdene for fangerne skulle beskrives. Artiklen indledes med en redegørelse af den historiske kontekst, men går herefter over i et primært aktørbaseret studie af fangernes oplevelse af koncentrationslejren indefra.

Forskningshistorie

Nærværende artikel lægger sig i forlængelse af tidligere dansk- og tysksproget forskning om koncentrationslejren Husum-Schwesing. Særligt den danske forskning på området kendetegnes dog af, at der ikke er tale om detailstudier. Artiklens tema indgår derimod som en del af nogle bredere fremstillinger. Første historievidenskabelige fremstilling på dansk var Jørgen H. Barfods *Helvede har mange navne* fra 1969, der også indeholder et kapitel om de danske fanger i Husum.⁹ Peter Langwithz-Smiths værk om *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945* bør her også nævnes som et af de nyeste værker inden for dansk koncentrationslejr-forskning, der dedikerer et kapitel til forholdene i Husum- og Ladelund-lejrene.¹⁰

Den tysksprogede forskning blev for alvor drevet frem af arbejdsgruppen til udforskning af de nordfrisiske koncentrationslejres historie

Jernbanesporer ved Schwesinglejren. En barak skimtes til højre. Aabenraakredens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland. Foto: Jørgen Poulsen 1950.

(*Arbeitsgruppe zur Erforschung der Nordfriesischen Konzentrationslager*) i begyndelsen af 1980'erne. Lejren blev for alvor en del af den lokale bevidsthed efter et møde mellem befolkningen og danske overlevende i 1983. Efter mødet blev der udgivet en mindre publikation, der bestod af en artikel af Klaus Bästlein og en beretning af den danske tidligere fange og lejlæge Paul Thygesen.¹¹ Senere publicerede to andre medlemmer af arbejdsgruppen, historikerne Friedrich Pingel og Thomas Steensen,¹² en artikel om Husum og Ladelund. Denne opsummerer kort baggrunden for lejrenes oprettelse, præsenterer de væsentlige forhold for fangerne samt de mest centrale begivenheder og afrundes med en kort opsummering af retsopgøret og hidtidig memorialkultur. En kortere artikel af Detlef Garbe, der fremhæver Ladelund og Husum-Schwesings betydning i Neuengamme-komplekset, kan sammenlignes med Pingel og Steensens publikation. Garbes artikel fokuserer dog først og fremmest på de militære årsager for lejrenes oprettelse og rundes af med nogle bemærkninger om lejrenes nuværende betydning som erindringssteder.¹³ Artiklerne, der primært fokuserede på Husum-lejrens tilblivelseshistorie og dens placering i det nationalsocialistiske koncentrationslejrssystem, tydeliggjorde et behov for en analyse af lejrenes samtid (her primært Husum) ud fra et aktørorienteret historiesyn, da denne vinkel endnu ikke har været genstand for forskningen.

Den historiske baggrund for deportationen

Der skal her indledningsvist gøres nogle bemærkninger om de danske modstandsfolks baggrund for at forstå dennes betydning for deres skæbnefællesskab i lejren. Samtidigt kan herigennem forklares, hvorfor det netop var syd- og sønderjyder, der udgjorde en stor del af den danske fangepopulation i netop denne sydslesvigske koncentrationslejr. Sammenlignes fangernes beretninger om modstandskamp og deportation med relevant forskningslitteratur samt data fra Frihedsmuseets Modstandsdatabase, tegner der sig et tydeligt mønster, hvor årsagerne til fangernes arrestation udgør forklaringen på koncentrationen af de mange syd- og sønderjyder i netop denne lejr. En tilbunds gående analyse af modstandsfolkernes interne relationer med særlig henblik på deres skæbnefællesskab før arrestationen vil dog blive meget omfattende og ligger uden for denne artikels forskningsfelt. Interessant er dog, at transporten fra Frøslevlejren til Neuengamme den 15. september 1944 særligt domineres af modstandsfolk fra Københavnsområdet (Region

VI) og Sønderjylland (Region III) samt enkelte fra Sjælland (Region V) og Midtjylland (Region II). Øvrige regioner, herunder Nordjylland (Region I) er i mindre grad repræsenteret. Årsagerne hertil kan findes i, at man i foråret 1944 optrevlede specifikke modstandsgrupper og organisationer i de pågældende områder, hvor særligt sabotagen mod Callesens Motorfabrik og Hamag i Aabenraa natten til den 6. februar 1944 kan fremhæves som udløser for arrestationerne. Sabotagen mod disse to virksomheder udgik fra et lokalt/regionalt initiativ med modstandsfolk fra Aabenraa og Varde under inddragelse af den københavnske sabotageorganisation Holger Danske. Flere af modstandsfolkene i de forskellige grupper kendte hinanden fra tidligere sabotageaktioner. Målet var at ødelægge de to virksomheder, der producerede for tyskerne. Hvor sabotagen mod maskinfabrikken Hamag var en succes, endte aktionen mod Callesens Motorfabrik med en fiasko. Sabotagevagterne alarmerede politiet, der nok lod sig afvæbne af modstandsfolkene, men afgav skud i luften. Larmen tiltrak naboernes nysgerrige blikke og samtidigt mislykkedes selve sprængningen. En stor del af sabotørerne søgte husly hos automobilhandler Peter Koch i Styrptom. De mange logerende havde pådraget sig tyskvenlige naboers opmærksomhed, hvilket resulterede i, at tyskerne omringede Kochs hus. En skudveksling og efterfølgende arrestation af de flygtende modstandsfolk havde en senere optrevling af store dele af de ovennævnte modstandsgrupper til følge. Her er det vigtigt at fremhæve, at de forskellige modstandsgrupper og -netværk ofte var internt forgrenede og at der også var et vist overlap inden for organisationerne. Dette er med til at forklare, hvorfor andre grupper også blev ramt, skønt de arresterede gjorde hvad de kunne, for ikke at stikke deres kammerater under de ofte brutale forhør. Aage Trommer skriver således, at optrevlingen af modstandsbevægelsen i Syd- og Sønderjylland havde været en sådan succes, at chefen for det tyske sikkerhedspoliti og Sicherheitsdienst i Danmark, Otto Bovensiepen, sendte en rapport herom til Berlin.¹⁴

Danskere i Neuengammes udelejr

De syd- og sønderjyske fangers skæbne i Husum skal ses i lyset af de danske fangers erfaringer med Neuengamme-koncentrationslejrkomplekset. De fleste danskere, der blev deporteret til Neuengamme mellem den 15. september 1944 og den 12. januar 1945, blev hurtigt overført til en af de 87 udelejr¹⁵ for at blive udnyttet til livsfarligt

tvangsarbejde. I alt blev ca. 1700 danskere deporteret til Neuengamme. Hvor mange, der blev overført til udelejre, er ukendt. Forskningsbidrag, erindringslitteratur og interviews med de overlevende viser, hvilke 22 udelejre danskerne blev deporteret til: Alt Garge, Aurich-Engerhufe, Bremen-Blumenthal, Bremen-Schützenhof, Bullenhuser Damm (Hamburg-Rothenburgsort), Dessauer Ufer (Hamburg-Veddel), Düssin, Hamburg-Finkenwerder, Hamburg-Fuhlsbüttel, Hannover-Ahlem, Hannover-Misburg, Hannover Stöcken, Husum-Schwesing, Meppen-Dalum, Meppen-Versen, Osnabrück (SS-Baubrigade), Porta Westfalica-Barkhausen, Porta Westfalica-Lerbeck, Schandelah, Soest (SS-Baubrigade), Spaldingstraße (Hamburg-Hammerbrook) og Wittenberge.¹⁶ I alt altså ca. ¼ af Neuengammes udelejre. Desuden blev de indsat i forskellige arbejdskommandoer, der blev indrettet i eller omkring stamlejren. Tvangsarbejdet var etableret som en central del i kz-fangerens hverdag, da gruppedeportationerne af danskere begyndte. Danskerne oplevede et system af kz-lejre, der i krigens slutfase var præget af eksplosiv ekspansion og forlægninger af fanger pga. krigsudviklingen. De tyske nederlag fra 1943 medførte en stigende modstand i de besatte lande, herunder Danmark, hvor urolighederne i sommeren 1943 kulminerede med *Augustoprøret*, der medførte regeringens afgang, det såkaldte departementschefstyre og begyndende gruppedeportationer af danskere, i første omgang til Sachsenhausen, Stutthof og Theresienstadt. Den danske stat ville dog for alt i verden undgå disse deportationer og indledte forhandlinger med tyskerne omkring opførelsen af en interneringslejr på dansk grund nær den tyske grænse som erstatning for Horserødlejren. Resultatet blev indvielsen af Frøslevlejren i august 1944. Det forventede deportationsstop holdt dog kun i få uger, hvorefter tyskerne begyndte at massedeportere danske fanger i større transporter, hvoraf de fleste gik til Neuengamme. I Neuengamme og dens udelejre blev danskerne primært anvendt til slavearbejde i rustningsindustrien, til oprydningsarbejde efter bombardementer og til større byggeprojekter. I forhold til sidstnævnte er særligt Husum-Schwesing, Aurich-Engerhufe og Meppen-lejrene relevante, da danskerne her bl.a. gravede tankspærringer i forbindelse med etableringen af "Friesenwall" og "Rhein-Ems"-stillingen. Som i de øvrige udelejre blev arbejdet også her udført under forhold præget af underernæring, primitive redskaber, manglende sikkerhedsforanstaltninger, dårlig hygiejne og ikke mindst voldsudøvelse.

Fordeling af danske fanger på forskellige udelejre¹⁷

<i>Udelejr:</i>	<i>Arbejdets art</i>	<i>Fangepopulation (danskere)</i>
Alt Garge	Byggeri af et kraftværk	610 (90)
Aurich-Engerhufe	Tankspærringer (Friesenwall)	2000 (ukendt, mindst 2)
Bremen-Blumenthal	Rustningsindustri (værft)	1000 (26)
Bremen-Schützenhof	Rustningsindustri (værft)	1000 (8) ¹⁸
Bullenhuser Damm	Oprydningsarbejde, forarbejdning af murbrokker	1000 (ca. 300) ¹⁹
Dessauer Ufer	Oprydningsarbejde	2000 (0)/1500 (250) ²⁰
Düssin	Landbrug	80 (1) ²¹
Hamburg-Finkenwerder	Rustningsindustri (værft)	600 (45)
Hamburg-Fuhlsbüttel	Oprydningsarbejde, tankspærringer	1500 (ukendt)
Hannover-Ahlem	Minedrift	1200 (5)
Hannover-Misburg	Byggeri af et olieraffineri	1200 (27)
Hannover Stöcken	Batteriproduktion til ubåde	1500 (72)
Husum-Schwesing	Tankspærringer (Friesenwall)	2500 (97)
Meppen-Dalum	Tankspærringer (Rhein-Ems-stilling)	1000 (100)
Meppen-Versen	Tankspærringer (Rhein-Ems-stilling)	2700 (132)
Osnabrück (SS-Baubrigade)	Oprydningsarbejde	250 (35)
Porta Westfalica-Barkhausen	Forberedelse af underjordisk produktion	1500 (225)
Porta Westfalica-Lerbeck	Reparation af flymotorer	500 (50)
Schandelah	Indvinding af olieskifter	800 (72)
Soest (SS-Baubrigade)	Reparation af jernbane	504 (36)
Spaldingstraße	Oprydningarbejde	2500 (ukendt)
Wittenberge	Byggeri af en kemifabrik	500 (5)

HUSUM-LEJREN OPRETTEDES

Adolf Hitlers ordre om at anlægge befæstninger langs Tyske Bugt, på tværs af Slesvig-Holsten og langs den nederlandske grænse skal ses i lyset af en frygt for en allieret invasion i Danmark eller langs den tyske vestkyst. Den strategiske situation i efteråret 1944 var skærpet som følge af, at Tyskland nu kæmpede på både en øst-, syd- og vestfront. Marinens overkommando ytrede sine bekymringer om endnu en allieret landsætning langs den tyske kystlinje (dvs. i nordvest) og betonedede nødvendigheden af en militær befæstning. Hitlers ordre blev givet på trods af, at værnemagtens overkommando tidligere havde ment, at en invasion her var usandsynlig. Historikeren Herbert Schwarzwälder begrundede beslutningen med, at den militære efterretningstjeneste Ab-

wehr var brudt sammen i Frankrig efter invasionen i sommeren 1944 og at dele af den tyske modstandsbevægelse skulle have foreslået amerikanerne at få kontrol over havnene i Bremen og Hamburg gennem amfibiske landsætninger. Schwarzwälder antyder, at de allierede ikke tog planerne i betragtning, men han havde ikke adgang til relevante britiske eller amerikanske arkiver i begyndelsen af 1970'erne.²² En britisk efterretningsrapport fra National Archives dokumenter, at man frarådede en invasion pga. Vadehavets bløde havbund.²³ Friservolden, oprettelsen af de kz-lejre, der skulle huse dens slavearbejdere og lejrenes ofre var dermed retrospektivt et unødigt spild af menneskelige ressourcer.

Husum-lejrens barakker blev allerede opført i 1938, hvor *Luftwaffe-Baubataillon 18./IX.* sandsynligvis stod for anlæggelsen af den nærliggende flyveplads.²⁴ Kildematerialet hertil er begrænset, men baraklejrrens oprindelse har været omdiskuteret i den tidligere forskning. Nogle fremstillinger antager således, at Reichsarbeitsdienst (RAD) udførte anlægsarbejdet.²⁵ Mellem 1940 og 1944 blev lejren lejlighedsvis brugt til samlelejr for marinesoldater, der efter orlov returnerede til besættelsesstyrkerne i Danmark og Norge.²⁶ I september 1944 blev der i mindre grad bygget nyt og barakkerne blev indhegnet inden fangerne flyttede ind. De vejrbitte og nedslidte barakker var dog langt fra tilstrækkelige til at kunne huse de fanger, der skulle udføre tvangsarbejdet ved Friservolden. Barakkerne var beregnet til at huse 250 og under skærpede militære omstændigheder 400 personer.²⁷ Belægningen skulle mangedobles i de kommende uger og måneder, hvilket vi skal vende tilbage til.

KZ-fanger

Neuengamme blev – sammenlignet med Frøslevlejren – et chok for de danske fanger. Her mødte de kz-lejrenes brutalitet, hvor fratagelsen af den personlige identitet var en del af den socialiseringsproces, der skulle gøre dem til kz-fanger. Den sønderjyske modstandsmand Hans Schack Bruun gav i sine erindringer et nøgternt og hudløst indblik i situationen: Ved ankomsten fik fangerne frataget alt. Værdigenstande, som f.eks. vielsesringe, forsøgt skjult ved, at disse blev stoppet op i endetarmen. Herefter blev de nyankomne sendt under en enkelt kold bruser til deling. Næste trin var en ydmygende klipning og barbering, hvor fangerne blev kronraget og fik fjernet kropsbehåringen, herunder intimbehåringen.²⁸ Klipningen havde forskellige funktioner og viser essensen af modtagelsesceremoniens formål: Den ydmygede og fremmedgjorde den enkelte

overfor sig selv og andre ved at fjerne individuelle karakteristika som frisuren. Den udstillede individets nøgenhed overfor fremmede, der hverken kunne eller ville tage hensyn til eventuel blufærdighed.²⁹ Fangerne fik herefter udleveret et fortløbende nummer, der erstattede deres navn og blev brugt til identifikation. Hans Mørup skrev om nummeret, at "det er det sidste lille tegn på, at man eksisterer".³⁰ Han fik tildelt nummer 50.392. Fangerne fra denne transport fik numre mellem 50.355 til 50.546, der for de fleste blev en del af deres identitet på livstid.³¹

De fleste fanger fra transporten den 15. september 1944 var kun i Neuengamme i få dage. Allerede den 18. september afgik en transport med 98 danskere til udelejren Porta Westfalica-Barkhausen.³² Godt en uge senere, den 26. september, blev mellem 1000 og 1500 fanger atter udtaget til transport i Neuengamme. Transporten var sammensat af forskellige nationale grupper af fanger. De største nationale grupper bestod af hollændere, franskmænd og russere. I transporten var også 81 danskere fra den før omtalte transport fra Frøslev.³³ I kreaturvogne blev fangerne kørt med tog til Husum og ankom ved femtiden om eftermiddagen.³⁴ Fra første øjeblik mødte fangerne lejrens brutalitet. I Husum ventede fem SS-mænd samt ca. 100 marinesoldater. Da fangerne ankom til udelejren, foretog SS-mændene en magtdemonstration på en russisk fange, der fik 25 slag på enden uden angivelse af årsag.³⁵ Danskerne var dog relativt privilegerede. De måtte bo sammen i samme stue i barakkerne. Da de i første omgang var 81 mand, blev de delt i to hold, som blev fordelt på to stuer i henholdsvis blok I og IV. Hans Mørup fra Aabenraa var i den gruppe, der kom til at bo i blok IV. Gruppen bestod udelukkende af modstandsfolk fra Syd- og Sønderjylland.³⁶ I denne blok blev præsten Aage Dahl fra Horsens stueældste. Blokældste var ifølge Dahl derimod en "asocial", antageligt tysker, der havde været tjener og havde sadistiske tilbøjeligheder. Dem lod han dog ikke gå ud over danskerne, men derimod særligt hollænderne. Dette kan tolkes som endnu et tegn på, at danskerne nød en form for særbehandling i lejren, men viser samtidigt fangesamfundets hierarki på baggrund af nationalitet og arrestationsårsag.³⁷

Lejrhverdagen

Husum var en arbejdslejr, hvor tvangsarbejdet var omdrejningspunktet for fangernes hverdag. Størstedelen af de vågne timer gik for de fleste fanger med tvangsarbejde, så længe de på nogen måder havde kræfter-

ne til det. Selv fanger, der efter normal målestok var for dårlige til at gå på arbejde, blev dog oftest tvunget til det. Hverdagen begyndte tidligt om morgenen, ofte så tidligt som kl. 4.30. Fangerne blev brutalt vækket, skulle indtage en sparsom morgenmad og ordne morgentoiletten, hvilket ud fra de utilstrækkelige sanitære forhold var en udfordring, hvis man da overhovedet havde energien til at kæmpe med de andre fanger om at blive nødtørftigt vasket. Herefter blev fangerne med fløjte kaldt til tælleappel på den vej, der gik gennem lejren og udgjorde appelpladsen. Fangerne blev nu delt op i arbejdskommandoerne, der foruden tankspærringerne også kunne være arbejde i Husum by, bl.a. i form af losning af skibe, hvilket var særligt eftertragtet, da man her også havde en chance for at skaffe sig lidt ekstra mad. Dette var dog som udgangspunkt illegalt og blev straffet hårdt. Efter appellen skulle fangerne transporteres til deres arbejdssteder, enten til fods eller i takt med arbejdets fremskridt også i åbne eller lukkede jernbanevogne.³⁸

Husum-fangernes primære opgave var at grave grøfter i den nordfrieske marsk, der skulle fungere som tankspærringer i tilfælde af en allieret invasion. I dag ville man nok bruge store rendegravere til en sådan opgave, men fangerne havde kun de allermest primitive redskaber til rådighed. Grøfterne blev gravet med håndkraft og arbejdet skulle udføres i et højt tempo. For at opretholde tempoet blev fangerne løbende mishandlet med kæppe af overfangerne, de såkaldte kapoer. Dels havde marinens overkommando udstukket retningslinjer, der definerede, hvornår de enkelte etaper af "Friesenwall"-projektet skulle færdiggøres i løbet af efteråret og vinteren 1944/1945. Dels opretholdt SS også her sin tradition for at udnytte fangernes arbejdskraft til det yderste uden hensyntagen til menneskeliv. Husumlejrens kommandant Hans Griem inspicerede således næsten dagligt personligt gravearbejdet, råbte ad kapoerne og sparkede til de livløse fanger, der var faldet om af udmattelse ved grøftkantene for at konstatere, om der stadig var liv og for at finde ud af, om der stadig var arbejdskraft i den pågældende fanges krop.³⁹ Straf blev som udgangspunkt ikke givet for forseelser, men for at opretholde en konstant terror under det hårde slavearbejde i al slags vejr. Kollektive straffe var almindelige på arbejdspladserne, når SS kom på inspektion. Hans S. Bruun beretter om, hvorledes fangerne blev beordret til at komme op af grøften i regnvejr, skulle smide jakken for derefter at skulle stå nede i den igen og blive gennemblødte. Fangernes tynde jakker var herefter lige så gennemblødte. En anden variation var at ti fanger skulle trække deres overtøj op over hovedet for at

få ti slag med en skovl, et stykke pigtråd eller andre forhåndenværende redskaber. Bruun nævner ingen specifikke grunde til disse afstraffelser, der derfor også kan anses som endnu en form for grov chikane.⁴⁰

Det hårde tvangsarbejde i den mudrede marsk og de utilstrækkelige sanitære forhold sammen med den totale mangel på skiftetøj gjorde, at fangerne i reglen var snavsede. Hygiejnen i lejren som helhed, men også for individet selv, spillede derfor en vigtig rolle for fangerne. Personlig hygiejne hang på den ene side sammen med værdighed og havde på den anden side betydning for fangens daglige risiko for korporlig afstraffelse med fare

for alvorlige konsekvenser for fangens overlevelseschancer. Det var forbudt at være snavset, men omvendt var lejrens sanitære faciliteter utilstrækkelige, så det var umuligt at renholde både sig selv og det udleverede fangetøj, der jo også fungerede som arbejdstøj i de mudrede pansergrave i al slags vejr. Fangerne var oftest våde, fordi de tit måtte stå i bunden af de vandfyldte grøfter – særligt i efteråret, hvor det ofte regnede. Det utilstrækkelige kalorieindtag medførte for mange snart også hungerdiarré, der var med til at forværre de hygiejniske tilstande i lejren. Mange svækkede fanger nåede således ikke at forlade deres køjer eller deres barak for at nå hen til latrinerne. Disse var dimensioneret efter, at de skulle anvendes af 250, maksimalt 400 soldater og ikke op til 2500 fanger, altså reelt en tidobling af, hvad de var planlagt efter. Med lidt fantasi kan man derfor måske forestille sig, hvorfor både diarréen, latrinerne og lugten i lejren spillede en så central rolle i fangernes erindring. Problematikken omkring afføringen og latrinerne er her med til at underbygge, hvorledes de ekstreme tilstande i kz-lejren bl.a. pga. sult og uforholdsmæssig overbelægning havde direkte betydning for fangernes mentale og fysiske tilstand. Dette ses bl.a. hos den danske modstandsmand og fangelæge Paul Thygesen, der i sine erindringer om tiden i Husum som noget af det allerførste nævner netop dette tema, og hvor stanken fra latrinerne i samme sætning bringes i for-

Hans Griem ca. 1960 efter original i Bundesarchiv, Außenstelle Ludwigsbург, BArch B162 / 28001.

bindelse med stanken af rådne roer fra køkkenbarakkens mødding og lejrens mindre, firbenede beboere; rotterne.⁴¹

Sulten spillede en central rolle i de overlevendes erindringer. Det er vanskeligt at foretage en præcis beregning af fangernes kalorieindtag ud fra kilderne. I sin beretning om forholdene i Husum har Paul Thygesen skrevet om fangernes daglige kost, at dens kalorieværdi var langt under det minimum, der krævedes for at kunne udføre selv ganske let arbejde. Fangernes daglige forplejning bestod af en liter roesuppe med en smule kød, der dog var forbeholdt særligt privilegerede fanger, 250 gram ringe rugbrød med en brik syntetisk margarine, en skive pølse eller en skefuld marmelade. Som supplement var der lejlighedsvis få kartofler i suppen eller der blev på ugebasis udleveret fem-seks rådne kartofler, som fangerne selv kunne pille. At fangerne kun fik få kartofler, hang sammen med, at Griem solgte kartoflerne som dyrefoder til omegnens landmænd.⁴² Kstsammensætningen anført hos Thygesen stemmer overens med de fødevarer, der er anført i lejrens køkkendagbog, som er fragmentarisk bevaret. Til køkkendagbogen skal kildekritisk bemærkes, at denne formodes at gengive rationer, der ikke er korrigeret for SS' eventuelle salg af fødevarer til udefrakommende. I køkkendagbogen er således også anført en næsten dobbelt så høj brødration som den, Thygesen angiver. Skal man tro køkkendagbogen, svarer fangernes daglige kalorie ration til ca. 2250 kalorier, hvis man tager et gennemsnit for to repræsentative dage, hvor belægningen har været på hhv. 1500 og 2468 fanger. Korrigeres tallet i forhold til Thygesens udsagn omkring brødrationen, der svarer til ca. en halvering i forhold til den angivne mængde i køkkendagbogen, er tallet nede på 1850 kalorier og nedjusteres de i køkkendagbogen anførte ca. 600 gram kartofler pr. fange til $\frac{1}{4}$ af rationen, der omtrent svarer til den ration, som Thygesen omtaler, svarer dagsrationen til 1450 kalorier.⁴³ Dette tal forekommer stadig højt. Sammenligner man med Jørgen Kielers rekonstruktion af kalorie rationen i Barkhausen-udelejren, hvor kalorieforbruget kan sammenlignes i forhold til tvangsarbejdet, så anføres her en kalorie ration på ca. 1500 kalorier i begyndelsen af opholdet, der trinvist faldt til ca. 600 kalorier dagligt. Ifølge Jørgen Kieler var fangernes kaloriebehov på ca. 3500 kalorier, når de skulle udføre fysisk hårdt tvangsarbejde i minerne, hvilket nogenlunde kan forventes at svare til kalorieforbruget ved udgravningen af tankspærringerne.⁴⁴ Optegnelserne fra Husum slutter dog den 18. november og tyder ikke umiddelbart på, at den officielt anførte ration blev reduceret væsentligt i perioden op til.

Fordi kosten havde en så central betydning for fangernes overlevelseschancer, kom den også til at være et centralt emne i de overlevendes senere beretninger, hvor mange af udsagnene ligner hinanden. Gennemgående skildres, at råvarerne var af ringe kvalitet og på ingen måde rakte til at brødføde op til 2500 fanger. Samtidigt findes der dog også en række udsagn i kildematerialet, der går igen hos mange fanger, men som ikke umiddelbart kan verificeres, da det ikke altid er tydeligt, om den pågældende selv har oplevet begivenheden, eller om der er tale om mundtlig overlevering fra andre fanger. Historier, der findes hos flere fanger, omhandler således blandt andet SS' korrupte omgang med de forsyninger, der var tiltænkt fangerne. Andre omhandler specifikke episoder eller aspekter i forhold til forplejningen af fangerne, som kun findes hos enkelte fanger, men som på baggrund af deres meget detaljerede omtale i disses beretninger må antages at være sandsynlige.

En af disse skildringer findes hos Hans Christian Rasmussen fra Christiansfeld, der fortæller om, hvordan drenge fra Hitlerjugend leverede brødet til lejrens fanger.⁴⁵ Han fortæller, at brødet ofte var muggent,

Kartoffelskrælleriet. Aabenraakredsens arkiv, Landsarkivet for Sønderjylland.
Foto: Jørgen Poulsen, 1950.

fordi det skulle være blevet opbevaret i en fugtig lade over længere tid inden fangerne fik det udleveret. Begrundelsen herfor skulle være, at fangerne ikke måtte få udleveret fødevarer, der var af samme kvalitet som de fødevarer, den tyske befolkning modtog. Rasmussen selv skulle have hørt dette fra en af drengene fra Hitlerjugend under en samtale i Husum mange år senere, antagelig i forbindelse med en privat pilgrimsrejse. Om denne påstand er rigtig, lader sig ikke bekræfte gennem det tilgængelige kildemateriale. Det er dog sandsynligt, at en stor del af brødet bestod af savsmuld og skaller af korn, hvilket Rasmussen også nævner i sin beretning, idet denne tilberedningsform også er kendt gennem beretninger fra andre kz-lejre.⁴⁶

Sult kunne samtidigt være årsagen til en kollektiv overlevelsestrategi, hvor fangerne sammen fantaserede om de retter, de skulle spise, når de vendte hjem fra fangenskab. Eksempler herpå er overleveret fra forskellige lejre og det ses, at længslen efter hjemstavns retter bandt fangerne sammen. Hans Christian Rasmussen beretter således om, hvordan han i Husum forestillede sig tilberedningen af retten "Bondepige med slør", en typisk dessert fra hans sønderjyske hjemegn. Gang på gang blev han i lejren opfordret af sine medfanger til at fortælle om denne ret, mens deres tænder bogstavelig talt løb i vand.⁴⁷ Hans S. Bruun fortæller om, hvorledes disse kollektive madfantasier i den danske gruppe kunne udvikle sig til forestillinger om måltider, der varede i dagevis og hvor alle danske fanger ville være til stede, når engang de kom hjem.⁴⁸

Kollektive overlevelsestrategier kunne også tage udgangspunkt i fælles referencerammer og interesser, da de var gode forudsætninger for sammenhold og kulturel aktivitet mellem fangerne. Hans S. Bruun og Aage Rosenkjær havde eksempelvis begge været aktive i modstandsbevægelsen i det vestlige Sønderjylland og var blevet nære venner gennem deres fælles ophold i interneringslejrene i Horserød og Frøslev. De delte på trods af over 30 års aldersforskel mange fælles interesser og støttede derfor hinanden gennem samtaler, mens de arbejdede med udgravningen af tankspærringerne. Samtalerne har givetvis foregået lavmælt, når bevogtningen ikke var i den umiddelbare nærhed, men de forkortede ifølge Bruun tiden for begge under det fysisk ekstremt anstrengende arbejde med at grave grøfter i den våde marskjord. Emnerne i disse samtaler var ofte ungdomsarbejde, gymnastik og idræt, en passion som begge mænd delte. Rosenkjær var gymnasielærer i Tønder og Bruun begejstret idrætsudøver.⁴⁹ Mens Hans S. Bruun overlevede og kunne berette om

sine oplevelser i koncentrationslejrene, døde Aage Rosenkjær af dysenter i den 18. november 1944 i Husum-Schwesing, 54 år gammel.⁵⁰

Af lejrens køkkendagbog fremgår, at fangepopulationen fra den 18. til den 19. oktober voksede fra 1499 til 2498 fanger, da der ankom en ny transport fra Neuengamme.⁵¹ Hvis man forestiller sig, at barakkerne var beregnet til at huse 250 og under skærpede militære omstændigheder 400 personer,⁵² var de allerede stærkt overbelagte med omkring 1500 fanger. Hertil kom de underdimensionerede sanitære forhold. Antallet af døde steg hurtigt som følge af overbelægningen. Hvor der mellem lejrens oprettelse den 26. september og ankomsten af de yderligere 1000 fanger fra Neuengamme lidt over tre uger senere den 19. oktober havde været fem dødsfald,⁵³ var der til sammenligning 29 dødsfald i de knap to uger mellem den 19. oktober og den 1. november.⁵⁴ Tallene tyder på, at fangerne allerede fra begyndelsen blev behandlet hårdt i Husum. Overbelægningen af lejren har næppe været den eneste årsag til dødsfaldene, men har givetvis spillet en afgørende rolle, dels på grund af de deraf skærpede forhold omkring sanitet og forplejning, der hurtigt fik betydning for fangernes helbredstilstand.

Den 1. november 1944 blev 1000 fanger taget ud ved appellen med henblik på transport. De skulle til Ladelund, en udelejr, der var blevet oprettet nær den dansk-tyske grænse for også her at arbejde med færdiggørelsen af "Friesenwall" og andre tankspærringer, der forløb på tværs af Schleswig-Holstein. Hans Christian Rasmussen erindrer, at der også var en håndfuld danskere blandt de udvalgte, men at disse hurtigt blev erstattet med andre, fordi transporten skulle til en lejr, der lå nord for Husum.⁵⁵ På grund af flugtfare var SS betænkelig ved at flytte danske fanger til en lejr, der i luftlinje kun lå omkring fire kilometer fra den danske grænse og hvor en stor del af de danske fanger kendte nærområdet særdeles godt og havde gode kontakter.

Ved juletid var der kun få syge fanger tilbage i udelejren Husum-Schwesing. Lejren havde været under afvikling siden omkring den 22. december 1944. Paul Thygesen var som fangelæge blandt de allersidste fanger, som blev transporteret tilbage til Neuengamme mellem jul og nytår.⁵⁶ De konkrete årsager til udelejren Husum-Schwesings afvikling kan ikke fastslås med sikkerhed. Det står dog klart, at den ændrede strategiske situation må have haft afgørende indflydelse. Ressourcerne – i dette tilfælde fangerne – var bedre brugt andetsteds; dvs. i rustningsindustrien, der skulle levere våben til den trængte værnemagt, eller ved fæstningsbyggeri, der skulle medvirke til at standse fjenden.

Dette forklarer, hvorfor de syge fanger ved en appel i december blev spurgt om særlige håndværksmæssige kvalifikationer. Niels Aage Skov fra Ribe kom således som eksempel til at arbejde i en af Buchenwalds udelejre.⁵⁷ Hans S. Bruun kom i en såkaldt "rullende kommando", dvs. i et særligt tog, der var indrettet som kz-lejr for at reparere det sønderbombede jernbanenet.⁵⁸ Mange danske Husum-fanger, heriblandt flere syd- og sønderjyder, fulgte dog Griem til Dalum-lejren ved den hollandske grænse for at fortsætte med at grave tankspærringer her.⁵⁹ For mange var Husum således kun en mellemstation på deres lidelsesvej gennem de nazistiske koncentrationslejre.

Konklusion

Blandt de koncentrationslejre, der i slutningen af Anden Verdenskrig kom til at huse danske kz-fanger, kan Husum-Schwesing regnes blandt de værste. Årsagerne hertil var det hårde tvangsarbejde, voldsudøvelsen, den altid nærværende sult og de utilstrækkelige sanitære forhold på baggrund af en kraftig overbelægning, der gjorde sig gældende i langt de fleste af Neuengammes udelejre, hvori der befandt sig danskere. I den sydslesvigske koncentrationslejr blev fangerne tillige udsat for de hårde vejrtilstande i den flade marsk, hvor der ingen mulighed var for at krybe i ly, skjule sig for bødlerne eller hvile i løbet af arbejdsdagen. På baggrund af særligt en mislykket sabotageaktion og besættelsesmagtens effektive optrævelse af modstandsbevægelsen i særligt Syd- og Sønderjylland, kom den nordfrisisk kz-lejr Husum til at huse særligt mange fanger fra naboegnene nord for grænsen. Gennem et aktørorienteret perspektiv har artiklen forsøgt at give et indblik i disse fangers hverdag ved primært at tage udgangspunkt i deres erindringer. Herigennem viser artiklen, hvorledes den danske fangegruppe, herunder særligt de syd- og sønderjyske modstandsfolk, oplevede koncentrationslejrsmiljøet i Husum-Schwesing. Nok var de danske fanger mere privilegerede i lejren, da de blev regnet som "arierne". De barske betingelser i lejren kunne dog også have dødbringende konsekvenser for danskerne. At danskerne følte et skæbnefællesskab på baggrund af deres arrestationsårsag som modstandsfolk, men for manges vedkommende også på grund af deres lokale identitet, fik betydning for deres overlevelsesstrategier i kz-lejren – et perspektiv, der hidtil ikke er blevet anvendt i den tidligere forskning. Her fokuseres primært på lejrens rammebetingelser frem for den enkelte aktør og dennes bag-

grund. Hvem fangerne var, havde betydning for deres interaktion i koncentrationslejrsmiljøet. Man kendte hinanden og holdt fast i kulturelle fællesskaber fra tiden før arrestationen. Syd- og Sønderjyderne var privilegerede og måtte bo i samme barak. Dette gav mulighed for at holde sammen og støtte hinanden, om end det kun var gennem fantasier om sønderjyske egnsretter eller samtaler om sport. Sammenholdet gav håb. For de overlevende, der kunne afgive beretning efter krigen, var den slesvigske koncentrationslejr dog kun en af flere stationer på ofte individuelt forskellige mareridtsrejser gennem det nazistiske koncentrationslejrssystem inden krigens slutning.

KILDER

- Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 886, Rørvang, Børge.
- Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1246, Sokol, Zdzislaw.
- Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583, Rasmussen, Hans Christian. Bd. III.
- Bundesarchiv. BArch B162/27990. Afhøring af den franske tidligere fange Marcel Dionot den 11. november 1970 hos landsretten i Hamburg.
- Bundesarchiv. BArch NS/4/NE. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitlager Husum.
- Frihedsmuseets Arkiv. 30C-10.230. Spørgeskema, Hansen, Jørgen.
- Frihedsmuseets Arkiv. 30C-10.388. Spørgeskema, Kjelstrup, Helge.
- Froslevlejrens Arkiv. Ruge, Morten: Efteaarstransporterne 1944 Froslev-Neuengamme. Upubliceret 1997.
- The National Archives. WO 252/237. "The German North Sea Coast from Husum to the German-Dutch Frontier with the Port of Tönning".
- The National Archives. WO 252/283. *The Coast of Schleswig from the Danish-German Frontier to Husum, with Sylt and the other off-lying Islands*.
- The National Archives. WO 311/449. *Disposition of Paul Aage Jens Thygesen 16. marts 1946*. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals.
- United States Holocaust Memorial Museum. ITS Digital Collection. List Material Neuengamme. 3425455_1. Maskinskrivet kopi af Neuengammes dødebog.
- DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.
- Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg*. Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF. Citeret den 28. oktober 2010.

LITTERATUR

- Barfod, Jørgen Henrik Pagh: *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København 1969.
- Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995.
- Benz, Wolfgang & Distel, Barbara: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. Hinzert, Auschwitz, Neuengamme. München 2007.
- Bjørnboe, Lars: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*. København 1970.
- Bruun, Hans S.: *På dødsræs gennem Hitlers Tyskland*. København 1976.
- Buggeln, Marc: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen 2009.
- Bästlein, Klaus, m.fl.: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*. Bredstedt, 1983.
- Bästlein, Klaus: "Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn" i: *Nordfriesland*. Nr. 65, 1983. Ss. 5-13.
- Dahl, Aage: "Schwesing" i: Georg, Anders: *I tysk fangenskab*. København 1945.
- Dietrich, Jürgen: *Geschichte der Husumer Flugplätze. Schauendal – Schwesing*. Husum 1984.
- Garbe, Detlef: "Die nordfriesischen Außenkommandos des KZ Neuengamme" i: *Grenzfriendenshefte*. 55. Årg., Nr. 3. Flensburg 2008.
- Hansen, Jens-Christian: *Koncentrationslejren Husum-Schwesing. Studier af en udelejrers fangesamfund, juridiske konsekvenser og sene erindringskultur*. Syddansk Universitet. Odense 2017.
- Jorand, Pierre: *Husum. Hier wird Leben ausgerottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt 1996.
- Jureit, Ulrike og Orth, Karin: *Überlebensgeschichten. Gespräche mit Überlebenden des KZ-Neuengamme*. Hamburg 1994.
- Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det?* Haslev 2001.
- Kragtig Jensen, Mogens, Sommerlund, Henrik og Stræde, Therkel: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008". I: Stræde, Therkel (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense 2009. Ss. 333-346.
- Kristensen, Henrik Skov: *En station på vej til helvede. Harrislev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. Padborg 2010. Ss. 185-189.
- Langwithz-Smith, Peter: *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945*. København 2012.
- Levi, Primo: *De druknede og de frelste*. København 1992.
- Lorenzen, Olde: "Macht ohne Moral" – *Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmahl für die Opfer*. Heide 1994.
- Mørch, Benjamin: *Mærket for livet*. København 1991.
- Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa 2000.
- Pingel, Friedrich & Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert og Danker, Uwe, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld 2004. Ss. 271-293.
- Ruge, Morten: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret 1997.
- Schwarzwalder, Herbert: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen 1972.
- Skov, Niels Aage: *Brev til mine efterkommere*. Viborg 2000.
- Sofsky, Wolfgang: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt 2004.
- Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009.
- Thygesen, Paul: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København 1964.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbelte*. Odense 1973.

NOTER

- Kristensen, Henrik Skov: *En station på vej til helvede. Harrislev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. Padborg 2010. Ss. 185-189.
- Se note 35.
- Den anden var Ladelund, i umiddelbar nærhed til den dansk-tyske grænse sydøst for Tønder. Hertil blev der dog ikke deporteret danskere af frygt for, at disse ville flygte over grænsen.
- Hansen, Jens-Christian: *Koncentrationslejren Husum-Schwesing. Studier af en udelejrers fangesamfund, juridiske konsekvenser og sene erindringskultur*. Syddansk Universitet. Odense 2017. Ss. 11-56.
- Sofsky, Wolfgang: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt 2004. Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009.
- Frihedsmuseets arkiv, 30C.
- Disse er transkriberet og har bl.a. været anvendt til bogen Jureit, Ulrike og Orth, Karin: *Überlebensgeschichten. Gespräche mit Überlebenden des KZ-Neuengamme*. Hamburg 1994.
- Jf. Levi, Primo: *De druknede og de frelste*. København 1992. Ss. 127-128.
- Barfod, Jørgen Henrik Pagh: *Helvede har mange navne. En beretning om koncentrationslejre og fængsler, hvor der sad danskere 1940-1945*. København 1969. Ss. 171-177.
- Langwithz-Smith, Peter: *Neuengamme koncentrationslejren 1938-1945*. København 2012. Ss. 369-397.
- Bästlein, Klaus, m.fl.: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme*. Bredstedt, 1983. Bästlein har udgivet flere kortere bidrag om emnet, stort set med indholdsmæssig overensstemmelse; bl.a. Bästlein, Klaus: "Eine dreimonatige Hölle und ein Massenmord ohne Sinn" i: *Nordfriesland*. Nr. 65, 1983. Ss. 5-13.
- Pingel, Friedrich & Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld 2004. Ss. 271-293.
- Garbe, Detlef: "Die nordfriesischen Außenkommandos des KZ Neuengamme" i: *Grenzfriendenshefte*. 55. Årg., Nr. 3. Flensburg 2008.
- Trommer, Aage: *Modstandsarbejde i nærbelte*. Odense 1973. Ss. 134-135, s. 159. Særligt den tidligere Husum-fange Hans Mørup og den tidligere Barkhausen-fange Jørgen Kieler berettede reflekteret om de personer, som de var frihedskæmpere sammen med, hvor især Jørgen Kieler beskæftiger sig med Gestapos optrevling af store dele af modstandsbevægelsen i regionerne III og VI som følge af sabotagen i Aabenraa den 4.-6. februar 1944. Referencer til andre frihedskæmpere og modstandsarbejde findes dog i den ene eller anden form i de fleste beretninger. Frihedsmuseets Modstandsdatabase er ikke konsekvent i angivelsen af, hvilken region de enkelte personer tilhørte, dette kan dog antages gennem bopælen. Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det?* Haslev 2001. Bd. 1. s. 89 ff., Bd. 2. Ss. 15-78; Mørup, Hans: *På fløjen*. Aabenraa 2000. Ss. 271-356. Nationalmuseet: *Frihedsmuseets modstandsdatabase*. URL: modstand.natmus.dk Citeret den 22. december 2016.
- Buggeln, Marc: *Arbeit und Gewalt. Das Außenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen 2009. S. 12.
- Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. Ss. 147-271 samt Kragtig Jensen, Mogens, Sommerlund, Henrik og Stræde, Therkel: "De nazistiske koncentrations- og udryddelseslejre. En bibliografi over dansksproget litteratur 1933-2008". I: Stræde, Therkel (red.): *De nazistiske koncentrationslejre. Studier og bibliografi*. Odense 2009. Ss. 333-346.
- Tallene er fra Benz, Wolfgang & Distel, Barbara: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. Hinzert, Auschwitz, Neuengamme. München 2007. Ss. 347-555. De danske tal er skøn efter bidrag af Jørgen H. Barfod, Morten Ruge samt Bjørnboe, Lars: *Ingen kender dagen. Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945*.

- København 1970. Gengangere kan forekomme, f.eks. kan en fange fra Schwesing figurere i Meppen-Dalum og en fange fra Dessauer Ufer kan figurere Bullenhuser Damm.
- 18 Overført fra Bremen-Blumenthal, se Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 221.
- 19 Alle danske fanger fra udelejren Dessauer Ufer blev overført til udelejren Bullenhuser Damm. Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 238.
- 20 De danske fanger blev indsat ved udelejrens anden belægning i begyndelsen af 1945.
- 21 En fange overførtes fra Dössin, denne fange blev senere forlagt til udelejrene Dessauer Ufer og Spaldingstraße. Se Benz, Wolfgang und Distel, Barbara: *Der Ort des Terrors*. Bind 5. München 2007. S. 389 og 398 samt Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 195.
- 22 Schwarzwälder, Herbert: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd. 1. Bremen 1972. S. 35.
- 23 The National Archives, WO 252/237: *The German North Sea Coast from Husum to the German-Dutch Frontier with the Port of Tönning*; The National Archives, WO 252/283: *The Coast of Schleswig from the Danish-German Frontier to Husum, with Sylt and the other off-lying Islands*; Schwarzwälder, Herbert: *Bremen und Nordwestdeutschland am Kriegsende 1945*. Bd.1. Bremen 1972. S. 44.
- 24 Jf. Pingel, Fiete & Steensen, Thomas: „Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund.“ I: Bohn, Robert og Danker, Uwe m.fl. (red.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. IZRG-Schriftenreihe Band 12. Bielefeld 2004. S. 272. Her henvises til Dietrich, Jürgen: *Geschichte der Husumer Flugplätze. Schauendal – Schwesing*. Husum 1984. Ss. 11-15. Publikationens oplysninger bygger på to interviews foretaget ca. 45 år efter hændelsen, og skal derfor betragtes med kritiske øjne. I onlinepublikationen 1939: 'Husum wieder Soldatenstadt' nævner Dietrich, at udbygningen af de to flyvepladser Schauendal og Schwesing stod under opsyn af Luftwaffenbauamt i Schleswig, hvilket støtter tesen om, at det var Luftwaffe, der benyttede lejren på dette tidspunkt. Artiklen underbygges dog ikke gennem kildehenvisninger.
- 25 Bästlein, Klaus: *Das KZ Husum-Schwesing. Außenkommando des Konzentrationslagers Neuengamme. Materialien zu einem dunklen Kapitel Nordfriesischer Geschichte*. Bredstedt, 1983. S. 34; Langwithz-Smith, Peter: *Neuengamme Konzentrationslejren 1939-1945*. København 2012. S. 371.
- 26 Lorenzen, Olde: "Macht ohne Moral" – *Vom KZ Husum-Schwesing zum Mahnmal für die Opfer*. Heide 1994. Ss. 27-28.
- 27 Pingel, Friedrich og Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert og Danker, Uwe, m.fl. (udg.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. Bielefeld 2004. S. 273.
- 28 Bruun, Hans S.: På døds march gennem Hitlers Tyskland. Odense 1976. S. 34.
- 29 Jf. Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009. S. 170.
- 30 Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa 2000. S. 374.
- 31 Fangenummeret er et gennemgående tema i fangeberetningerne. Suderland argumenterer for, at individets tematisering af fangenummeret er en forsvarsstrategi mod at blive degraderet fra et individ til et fangenummer. Jvf. Suderland, Maja: *Ein Extremfall des Sozialen. Die Häftlingsgesellschaft in den nationalsozialistischen Konzentrationslagern*. Frankfurt am Main 2009. S. 91.
- 32 Ruge, Morten: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev-Neuengamme*. Upubliceret 1997. (Findes i Frøslevlejrens Arkiv). S. 31; Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. S. 380; Mørup, Hans: *På fløjen*. Aabenraa 2000. S. 375.
- 33 Antallet af fanger, der blev sendt med den første transport, varierer mellem 1000 og 2000 fanger i de tidligere fangers beretninger. Det kan dog udledes af flere beretninger, at 1000-1200 fanger var med denne første transport, således at der mellem den 26. september og

- den 16. oktober blev sendt yderligere 300 fanger til lejren (se afhøring af den franske tidligere fange Marcel Dionot den 11. november 1970 hos landsretten i Hamburg. BArch B162/27990, Bl. 469). Da SS brændte de officielle transportlister i foråret 1945, kan eksakte tal for transporterne ikke fastlægges og de ofte upræcise vidneudsagn lader sig derfor ikke verificere. Køkkendagbogen for Husum-Schwesing lejren er først påbegyndt den 16. oktober og angiver antallet af fanger til at være præcis 1500 den dag, hvorfor det forekommer usandsynligt, at der blev sendt flere fanger til Husum med den første transport end dette tal. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE. Det er endvidere usikkert, hvornår selve udvælgelsen af fanger hændte. Morten Ruge anfører, at der var 79 danskere med transporten den 26. 9. Mine egne studier, som bygger på krydsreferencer mellem Ruges og Jørgen Barfods lister, oplysninger fra fangeberetninger samt Frihedsmuseets Modstandsdatabase, giver dog 81 danske modstandsfolk i Husum. Ruge, Morten: *Efteraarstransporterne 1944 Frøslev – Neuengamme*. Upubliceret 1997. S. 37. (Original i Frøslevlejrens arkiv), sml. Barfod, Jørgen H.: *Helvede har mange navne*. Gylling 1995. Ss. 364-367.
- 34 Spørgeskema, Hansen, Jørgen. Frihedsmuseet 30C-10.230.
- 35 Spørgeskema, Kjelstrup, Helge. Frihedsmuseet 30C-10.388.
- 36 Mørup, Hans: *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945*. Aabenraa 2000. S. 383.
- 37 Dahl, Aage: "Schwesing" i: Georg, Anders: *I tysk fangenskab*. København 1945. S. 91.
- 38 Jorand, Pierre: *Husum. Hier wird Leben ausgetottet. Das Martyrium der Gefangenen des KZ-Außenlagers Schwesing*. Bredstedt 1996. S. 10, ss. 18-20; sml. Mørup, Hans: *På fløjen*. Aabenraa 2000. S. 390.
- 39 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme – Häftlingsberichte. 1246, Sokol, Zdzislaw, s. 2.
- 40 Bruun, Hans S.: *På døds march gennem Hitlers Tyskland*. København 1976. S. 44
- 41 Thygesen, Paul: *Læge i tyske koncentrationslejre*. København 1964. S. 40.
- 42 Ibid., ss. 50-51.
- 43 Den 16. og 31. oktober 1944 er valgt til at beregne tallene. Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE.
- 44 Kieler, Jørgen: *Hvorfor gjorde I det?* Bind II. Haslev 2001. Ss. 177-178.
- 45 Dette er ikke usandsynligt, da både medlemmer af Hitlerjugend og Bund deutscher Mädel var involveret i anlæggelsen af Friesenwall, hvor de bl.a. var beskæftiget med forplejningen af både civile arbejdere og de forskellige involverede uniformerede korps, samt som det fremgår af ovenstående; i et vist omfang også forsyningen af kz-fangerne. Sml. Pingel, Friedrich & Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Bohn, Robert og Danker, Uwe, m.fl. (udg.): *IZRG-Schriftenreihe. Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland 1939-1945*. Bd. 12. Bielefeld 2004. Ss. 271-272.
- 46 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583, Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. ss. 3-4
- 47 Ibid., s. 1.
- 48 Bruun, Hans S.: *På døds march gennem Hitlers Tyskland*. København 1976. S. 41.
- 49 Ibid.
- 50 DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005.
- 51 Det antages, at 1000 fanger blev afsendt fra Neuengamme således at der enten døde en fange under transporten eller i Husum-lejren mellem den 18. og 19. oktober 1944. DIE TOTEN Konzentrationslager Neuengamme. CD-ROM udarbejdet på baggrund af Neuengammes dødebog. Braunschweig, 2005. Vedrørende køkkendagbogen, se Küchentagebuch KL Neuengamme – Arbeitslager Husum. BArch NS/4/NE.
- 52 Pingel, Friedrich og Steensen, Thomas: "Die KZ-Außenlager Husum-Schwesing und Ladelund" i: Uwe Danker, m.fl. (udg.): *Zwangsarbeitende im Kreis Nordfriesland*. Bielefeld 2004. S. 273.
- 53 Af Neuengammes dødebog fremgår, at mindst en af fangerne blev "Auf der Flucht erschossen", hvilket ikke

- nødvendigvis var ensbetydende med et egentligt flugtforsøg, men blot betød, at fangen var blevet skudt af en vagtpost. Maskinskrevet kopi af Neuengammes dødebog. ITS Digital Collection. List Material Neuengamme. 3425455_1. USHMM.
- 54 *Die Toten des KZ-Lagers Husum-Schwesing, Außenstelle des Konzentrationslagers Neuengamme in Hamburg*. Arbeitsgruppe zur Erforschung der nordfriesischen Konzentrationslager, Husum, 1999. URL: http://www.amt-suedtondern.de/media/custom/45_250_1.PDF Citeret den 28. oktober 2010.
- 55 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 1583 – Rasmussen, Hans Christian. Bd. III. s. 12.
- 56 *Disposition of Paul Aage Jens Thygesen* 16. marts 1946. Judge Advocate General's Office, Military Deputy's Department, and War Office, Directorates of Army Legal Services and Personal Services: War Crimes Files (MO/JAG/FS and other series). Husum, Ladelund, Dalum, and Versen Camps: killing and ill-treatment of allied nationals. WO 311/449. The National Archives, Kew.
- 57 Mørch, Benjamin: *Mærket for livet*. København 1991. S. 96 ff. Benjamin Mørch blev sammen med bl.a. Carlo Markvard Thomsen, Niels Aage Skov og flere franske fanger overført til Wansleben, der var en udelejr under Buchenwald under påstand om, at de var maskinarbejdere. Her skulle fangerne være med til at producere dele til bl.a. fly samt V1 og V2-raketter. Sml. Skov, Niels Aage: *Brev til mine efterkommere*. Viborg 2000. Ss. 300-314.
- 58 Bruun, Hans S.: *På dødsrætte gennem Hitlers Tyskland*. København 1976. Ss. 55 ff.
- 59 Archiv der KZ-Gedenkstätte Neuengamme. Häftlingsberichte. 886, Rørvang, Børge. Ss. 5-6.

Zusammenfassung

Unter den schlimmsten Konzentrationslagern, in denen dänische KZ-Häftlinge am Ende des 2. Weltkriegs untergebracht waren, war Husum-Schwesing. Ursache hierfür waren die harte Zwangsarbeit, die Gewalt, der immer gegenwärtige Hunger, sowie die unzureichenden sanitären Verhältnisse aufgrund der Überfüllung des schleswigschen Konzentrationslagers. Besonders wegen einer missglückten Sabotageaktion und der effektiven Fahndung der Besatzungsmacht nach Mitgliedern der Widerstandsbewegung in Südjütland, wurden besonders viele Häftlinge aus der benachbarten Region in das nordfriesische Konzentrationslager deportiert. Als sogenannte „Arier“ wurden die dänischen Häftlinge zwar besser als andere Häftlingsgruppen behandelt; die strengen Bedingungen im Lager konnten jedoch auch für sie todbringende Konsequenzen haben. Ihre Schicksalsgemeinschaft als Widerstandskämpfer und ihre gemeinsame lokale Identität hatten Bedeutung für ihre Überlebensstrategie im KZ. Das schleswigsche Konzentrationslager wurde jedoch für viele bis zum Kriegsende nur eine Zwischenstation in individuell oft sehr unterschiedlichen Odysseen durch das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager.

Kortlægning af national mindretalspolitik

Interviews med eksperter vedrørende de nationale mindretals politiske deltagelse i det dansk-tyske grænseområde

AF ADRIAN SCHAEFER-ROLFFS

I marts 2015 kom det dansk-tyske grænseområde i centrum for den internationale bevågenhed, da festlighederne omkring København-Bonn-erklæringernes 60 års jubilæum fandt sted i Berlin. De unilaterale erklæringer, som Danmark og Tyskland underskrev i 1955 og som fortsat sikrer sikkerheden og eksistensen for regionens nationale mindretal, bliver betragtet som en milepæl i europæisk mindretalspolitik, men hvorfor er forholdene omkring de danske og tyske mindretal så bemærkelsesværdige? I denne artikel undersøges på grundlag af en række interviews med centrale politiske mindretalsaktører, hvordan mindretalspolitikken i det dansk-tyske grænseområde egentlig fungerer.

Indledning

Ved 60 års jubilæet for København-Bonn-erklæringerne sagde den tyske udenrigsminister Frank-Walter Steinmeier:

”Mindretal beriger flertallet. Og de åbner nye perspektiver for alle involverede. [...] Repræsentanter for det tyske og danske mindretal har opnået noget bemærkelsesværdigt i Norden: De har integreret sig og samtidigt bevaret deres egen kulturelle og sproglige identitet. [...] For mig ligger der heri en nøgle, såvel inden- som udenrigspolitisk. Indenrigspolitisk, fordi kun en nation, der beskytter identiteter og integrerer dem i dets samfund, kan lykkes vedvarende i denne verden. Og udenrigspolitisk, fordi kun de nationer, der beskytter mangfoldigheden inden for deres grænser, kan leve fredeligt sammen med andre nationer.”¹

Hvor positiv udenrigsministerens tale ved denne festlige anledning end måtte være, så forblev han meget generel og for det meste vag. Der foreligger ingen udtalelse om, hvad der er så imponerende ved mindre-